

С. П. ПАЧКОВА, Р. В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ

Поселення київської культури
поблизу с. Вишеньки біля Києва

Останнім часом активно вивчаються пам'ятки київської культури III—V ст. Середнього Подніпров'я. На відміну від Правобережжя, матеріали якого вже досить добре вивчені, лівий берег Дніпра в цьому відношенні досліджений недостатньо. Тому привертає увагу поселення, що знаходиться у східній частині с. Вишеньки Бориспільського р-ну Київської обл. В урочищі Багринів на дюні висотою 3,5—4 м у заплаві лівого берега Дніпра, яка в північній частині забудована садибами села, а в південній — зруйнована піщаним кар'єром, проведено розкопки під керівництвом С. П. Пачкової у 1980—1982 рр. (рис. 1).

В основному розкопі площею 2386 м² відкрито 58 поховань зарубинецької культури з трупоспаленнями, а також кілька об'єктів попереднього та наступного періодів. Як правило, це були господарські ями з досить бідним матеріалом. Деякі з них містили кераміку доби пізнього енеоліту, бронзи та раннього заліза. Аналогічні знахідки траплялися і в слабонасиченому культурному шарі поселення. Отже, культурно-хронологічній ідентифікації піддаються далеко не всі об'єкти.

Розглянемо комплекси київської культури, що хронологічно пізніші від зарубинецьких поховань. В с. Вишеньки досліджено два заглиблених житла та 18 господарських ям з матеріалами київської культури.

Оскільки поселення розташоване на дюні, то на різних його ділянках потужність наносного шару також неоднакова (до 0,6 м), різняться і глибина залягання культурного шару та материка. В культурному шарі (як правило, поблизу об'єктів київської культури) трапились характерні фрагменти ліпної кераміки, кілька уламків ротацийних жорен та два сплюснено-біконічних пряслиця: фрагментоване підлощене та ціле шорстке (рис. 2, 14, 15).

Ями відкриті переважно на північній та східній ділянках основного розкопу кількома скупченнями. Житла знаходились у північно-західній частині.

Яма 7 — в плані неправильної, звуженої у східній частині форми. Виявлена на глибині 0,6 м*; розміри: 1,4×1,35 м. Стінки біля рівного дна дещо звужені; глибина — 1,1 м. У заповненні: фрагменти кераміки київської культури (вінце, 3 денця, 3 стінки) (рис. 2, 1—3) та уламок сіролощеної гончарної посудини черняхівської культури.

Яма 15 в плані округла (1,45×1,5 м); стінки вертикальні; дно на глибині 1,0 м рівне. У заповненні: кераміка київської культури (2 вінця, 2 денця, 6 стінок) (рис. 2, 4—5).

Яму 20 — простежено у передматериковому жовто-бурому шарі на глибині 1,0 м. В плані округла (0,8×0,9 м); стінки вертикальні, дно рівне, глибина 1,3 м. У заповненні: 3 вінця та 6 стінок від ліпних посудин київської культури (рис. 2, 6).

Яма 21 — відкрита нижче гумусного шару на глибині 0,6—0,65 м. Її верхня частина в плані неправильної форми; розміри: 1,2×1,0 м на рівні зачистки. У цих межах простежено нижчу округлу (діаметр 0,55 м) яму. Глибина основної частини 0,75 м, а округлої — 1,1 м. Стінки до дна дещо звужуються. Своєю південною частиною вона пере-

* Глибини вказано від рівня сучасної поверхні, крім випадків, про які застережено окремо.

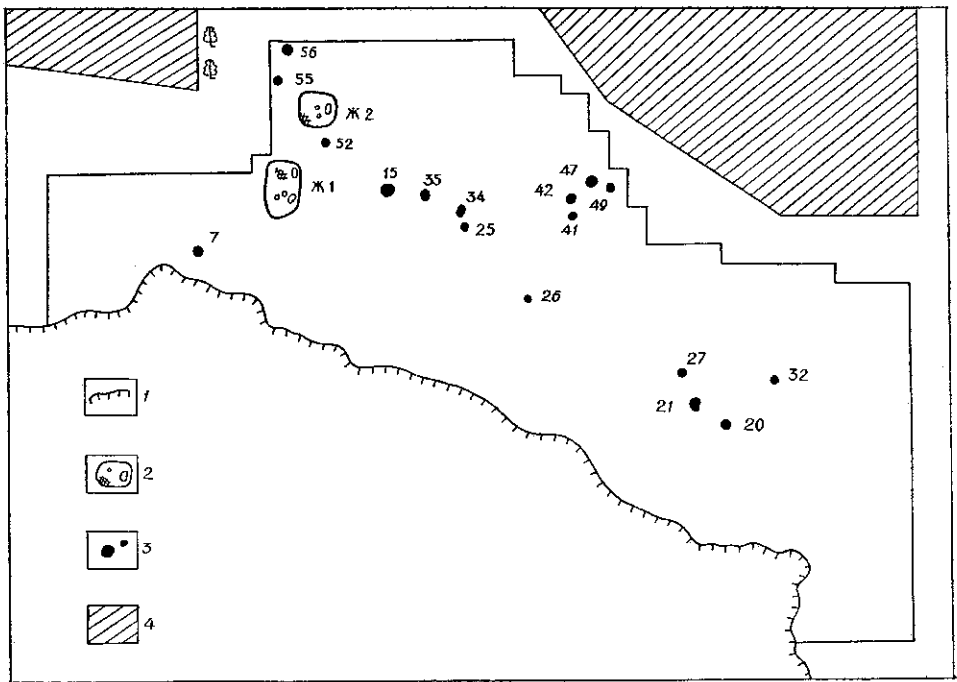

Рис. 1. Розташування об'єктів у основному розкопі.

1 — обрив; 2 — жигла; 3 — господарські ями; 4 — садиби с. Вишеньки.

криває більш ранню — яму 23. В заповненні: 5 вінець, 3 стінки від посудин київської культури (рис. 2, 7—11).

Яма 25 — на глибині 0,45 м у передматериковому шарі. В плані майже кругла, дещо звужена в західній частині (1,05×0,95 м). Стінки дещо звужуються до рівного дна на глибині 0,75 м. В заповненні: кераміка київської культури (2 вінця, 4 денця, та 8 стінок) (рис. 2, 12, 13).

Яма 26 — на глибині 0,7 м. В плані кругла — діаметр 0,3 м. Дно повільно переходить у стінки. Глибина 0,9 м (0,25 м від рівня материка). Знайдено: 2 стінки.

Яма 27 — на глибині 0,7 м. У плані неправильної форми (1,05×1,0 м), вертикальні стінки, що повільно переходять у дно на глибині 0,85 м. У заповненні: 4 фрагменти денця та 10 стінок.

Яма 30 — на глибині 0,45 м. У плані округла (діаметр 0,8), глибина 0,95 м. Вертикальні стінки повільно переходять у дно. В заповненні: 1 вінець та 2 стінки.

Яма 32 — округла в плані (діаметр 0,8 м); глибина 2,4 м (1,0 м від рівня материка). Знайдено: 2 вінця, 4 стінки (рис. 2, 16, 17).

Яма 34 — на глибині 0,65 м. У плані овальна (1,05×0,85 м). Стінки вертикальні, дно рівне на глибині 1,0 м (0,5 м від рівня материка). У заповненні: 1 денце та 6 стінок.

Яма 35 — на глибині 0,5 м. У плані неправильної округлої форми (0,95×1,0 м). Вертикальні стінки повільно переходять у рівне дно на глибині 0,9 м. Південною частиною вона частково перекриває поховання 43 зарубинецької культури. В заповненні: 1 вінець та 9 стінок.

Яма 41 — у плані круглої форми (діаметр 0,8 м). Стінки майже вертикальні, дно рівне на глибині 1,35 м. Знайдено 3 уламки денця та 6 стінок.

Яма 42 — на глибині 0,8 м. У плані неправильної округлої форми (1,2 м×1,15). Стінки вертикальні, дно рівне на глибині 1,4 м. В порівняно світлому заповненні ями: фрагменти ліпних горщиків київської культури (4 вінця, 3 денця та 14 стінок) (рис. 2, 19, 20).

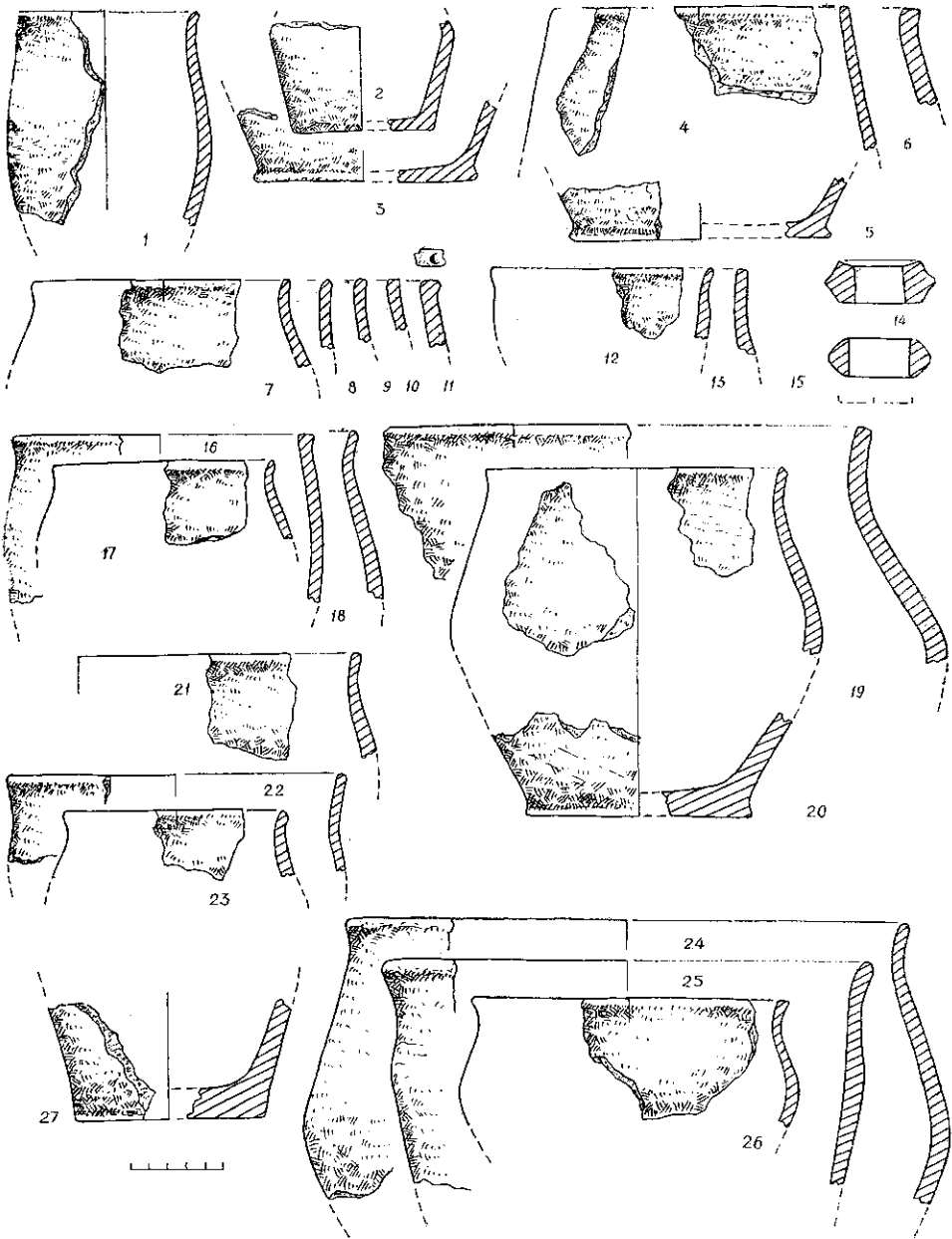

Рис. 2. Кераміка з господарських ям:

1—3 — яма 7; 4, 5 — яма 15; 6 — яма 20; 7—11 — яма 21; 12, 13 — яма 25; 16, 17 — яма 32; 18 — яма 35; 19, 20 — яма 42; 21 — яма 56; 22, 23 — яма 52; 24—26 — яма 47; 27 — яма 49; 14, 15 — пряслиця з культурного шару.

Яма 47 — на глибині 0,62 м. У плані майже округла (діаметр 1,75—1,9). Напівсферична — стінки повільно переходять у дно; глибина — 1,78 м. У заповненні: кістки тварин та численні фрагменти великих горщиків київської культури (11 вінець, 3 денця та 23 стінки) (рис. 2, 24—26).

Яма 49 — на глибині 0,6 м. У плані овальна (1,3×1,2 м). Напівсферична, глибина — 1,15 м. В темно-сірому заповненні кілька кісток тварин, вуглики та фрагменти кераміки київської культури (1 вінець, 4 денця та 25 стінок) (рис. 2, 27).

Яма 52 — на глибині 0,5 м. Кругла у плані (діаметр 1,05 м), стінки злегка звужуються до рівного дна. Глибина — 1,06 м. У світло-

сірому заповненні: кілька кісток тварин та фрагменти кераміки київської культури (3 вінець, 1 денце та 27 стінок) (рис. 2, 22, 23).

Яма 55 — на глибині 0,4 м. У плані майже округла (діаметр 0,95—1,0 м). Стінки звужуються до центру, рівне дно на глибині 1,15 м. У заповненні: кілька уламків кісток тварин та фрагменти кераміки київської культури (2 денця та 11 стінок).

Яма 56 — на глибині 0,4 м. У плані овальна (1,2×1,0 м). Південна частина заглиблена більше, ніж північна (відповідно 1,2 та 1,0 м). Стінки злегка скошені до центру, дно в південній частині рівне, при переході до північної простежено сходинку. Знайдено кілька уламків кераміки київської культури (2 вінець та 43 стінки) (рис. 2, 21).

Житло 1 — зафіксовано на глибині 0,65—0,7 м. У плані підпрямокутної форми з заокругленими кутами (6,45×3,85 м), витягнуте по лінії північ—південь. Підлога заглиблена на 1,1—1,15 м, більш-менш рівна. Біля східної стінки вузька видовжена яма (0,8×0,4 м) глибиною 0,45 м від рівня підлоги. Аналогічна їй знаходиться у північно-східному кутку житла (глибина 0,4 м від рівня підлоги). Можливо, це ями від здвоених стовпів. В центральній частині житла відкриті дві неглибокі ями від стовпів, розташовані поруч (діаметр 0,2 м, глибина 0,2 м від рівня підлоги). У центрі північної частини житла — місце вогнища у вигляді скупчення золи та перепаленого піску, розмірами 0,65×0,5 м (рис. 3).

Заповнення житла 1: гумусований темно-сірий пісок з вкрапленнями вугілля; фрагменти кераміки київського типу (13 вінець, 2 денця та 59 стінок) (рис. 4); кістки тварин та уламок нижнього каменя жорна з сірого вулканічного туфу з заглибленням від осі у центрі.

Житло 2 — на глибині 0,4 м. У плані підквадратної форми з заокругленими кутами (4×3,5 м). Орієнтовано стінами за сторонами світу (рис. 5, 1). Підлога заглиблена у західній частині на 1,1 м, а у східній — на 0,9 м. У східній частині простежено овальну у плані яму (1,2×0,8) глибиною 0,2 м від рівня підлоги. У середині — виявлено дві стовпові ямки діаметром 0,25—0,3 м та глибиною 0,1—0,2 м від рівня підлоги, які віддалені одна від одної на 0,9 м. У південно-західному кутку розчищено велике скупчення вугілля, золи та перепаленої глини розмірами 1,6×0,8 м — можливе місце вогнища. Підлога в цьому місці дуже щільна та обпалена, навкруги зібрана велика кількість кераміки.

Заповнення житла 2: крім матеріалів київської культури, знайдено 2 зарубинецьких пряслиця та мініатюрний кухлик (в овальній ямі та в західній частині), які, можливо, потрапили сюди із зруйнованих поховань зарубинецької культури. Не виключено, проте, що яма у східній частині житла відноситься до більш раннього (зарубинецького) часу і перекрита житлом 2.

В жовто-сірому з вкрапленнями вугілля заповнені житла знайдено невеликий залізний ніж (довжиною 10,3 см)* з прямою спинкою та держакон, віддаленим від леза чіткими уступами (рис. 5, 2); підлощене сплюснено-біконічне пряслице з великим отвором (рис. 5), а також численні уламки кераміки київської культури (18 вінець, 11 денце та 166 стінок) (рис. 5, 3—13).

Топографія цієї пам'ятки досить типова для поселень київської культури — на дюнах у заплаві розташовано кілька пам'яток Середнього Подніпров'я та Подесення (Сушки 2, нові Безрадиці та ін.)¹. Як правило, київські селища невеликі та складаються лише з кількох жител. Мабуть, саме таким і було поселення біля с. Вишеньки. Існує думка, що наявність таких поселень свідчить про осередки уособленої

* Результати металографічного аналізу, який був проведений В. Д. Гопаком, свідчать про те, що ніж виготовлено з грубого кричного заліза. Структура основного поля — ферит, укоса леза — ферит та перліт. Є сліди слабого науглецювання, вміст вуглецю 0,1%. Слідів термообробки немає. Мікротвердість у межах 135—181 кг/мм².

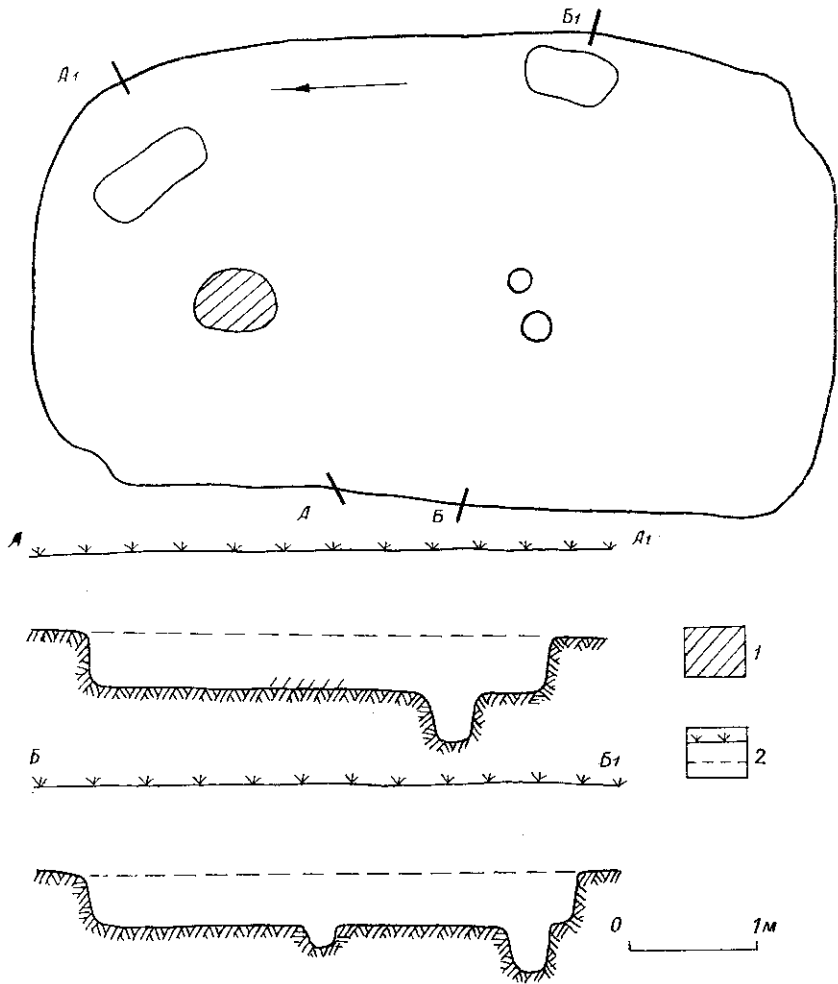

Рис. 3. План та розрізи житла 1.

1 — вогнище; 2 — орний шар та рівень заповнення житла.

власності у межах первісної сусідської общини. На це вказують різні ділянки, відведені під житла та господарські ями².

Форма заглиблених у землю жител киявської культури майже завжди близька до квадратної при площі 11—17 м² (житло 2). Розташування вогнища у кутку, як у цій споруді, зустрічається переважно на Середньому Подніпров'ї³. Незвичайна для киявської культури видовжена форма житла 1. Це можна пояснити тим, що у його південній частині знаходився вхід або тамбур. На це, певно, вказують і розташовані тут ями від стовпів, а також місце вогнища у північній частині будівлі.

Важко сказати щось більш конкретно про конструкцію цих жител на підставі розкритих залишків, крім того, що покрівлю, мабуть, було додатково укріплено (в обох випадках) з допомогою стовпів.

Для пам'яток киявської культури типова значна кількість господарських ям. За розмірами та формою ями у с. Вишеньки також звичайні, до того ж зазначимо, що в Подесенні частіше трапляються ями, що розширюються до дна, а у Подніпров'ї — з вертикальними стінками.

Найчисленніша категорія знахідок киявської культури з с. Вишеньки — кераміка, колекція якої нараховує близько 550 фрагментів.

Весь посуд виготовлено вручну. Проте при формуванні деяких екземплярів використовувався обертовий столик⁴, судячи з концентричних слідів непластичної підсипки на денцях посудин. Можливо, вико-

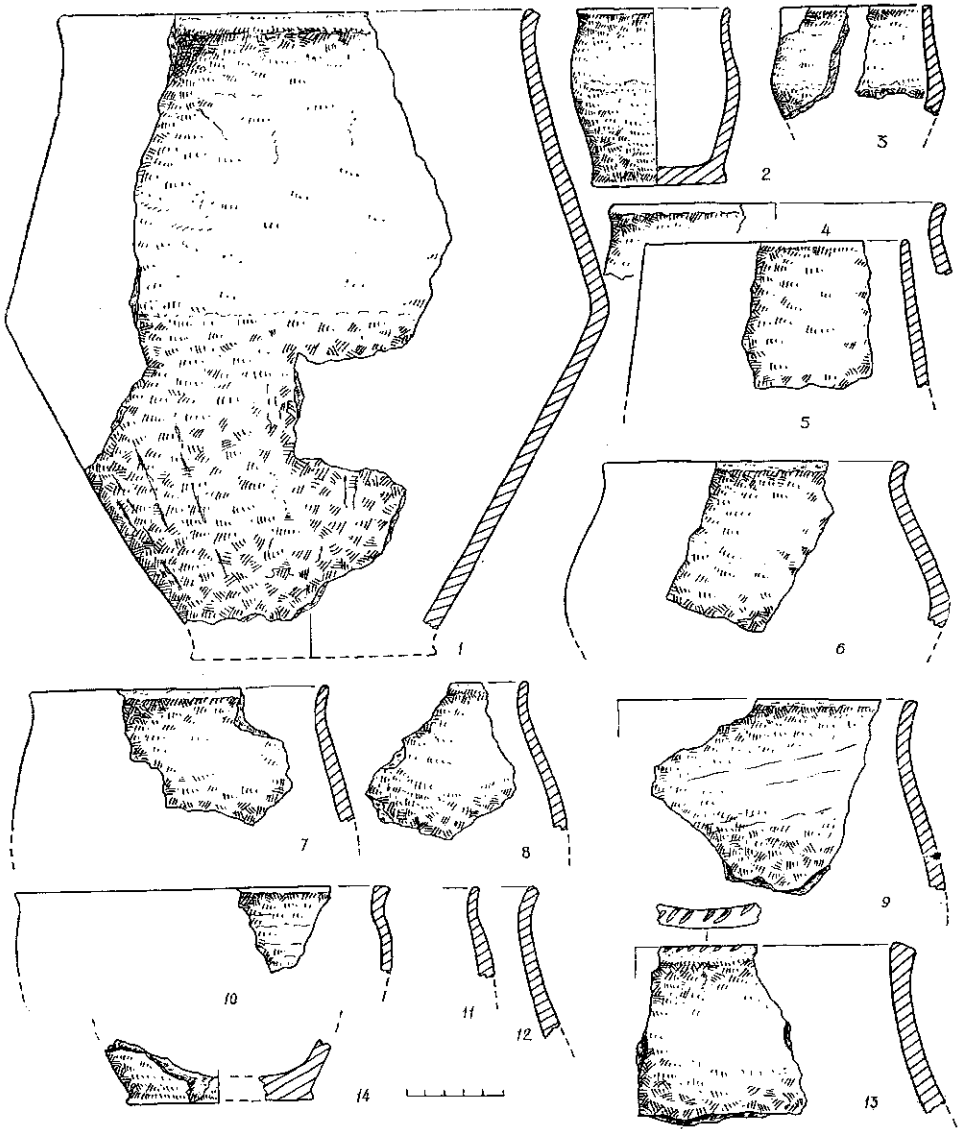

Рис. 4. Кераміка з житла 1 (14).

ристовувався й донно-емкісний начин, про що іноді свідчать злами нижніх частин горщиків. Стінки посудин виліплювались з глиняних стрічок шириною 5—6 см. Як штучна домішка до керамічної маси додавався шамот, окремі великі шматки якого досягають 1 см у поперецьнику. Товчений граніт (жорства) примішувався значно рідше. Поверхня кераміки звичайно горбкувата через виступаючі зерна шамоту або жорстви; дуже часто видно сліди від загладжування пальцями. Колір поверхні, як правило, коричнювато-сірий*.

Більшість денців мають по периметру закраїну. Шийки посудин звичайно невисокі, відігнуті назовні, лише в чотирьох-п'яти випадках — зовсім не виражені. Край вінець зрізаний горизонтально або з нахилом назовні, рідше — заокруглений; в чотирьох випадках потовщений,

* Стінки на денцях деяких посудин мали відбитки проса (33 зернівки), пшениці-двозернянки (2), ячменю плівчастого (1) та голозерного (1), а також один відбиток кісточки кизилу (визначення проведено кандидатом біологічних наук Г. А. Пашкевич).

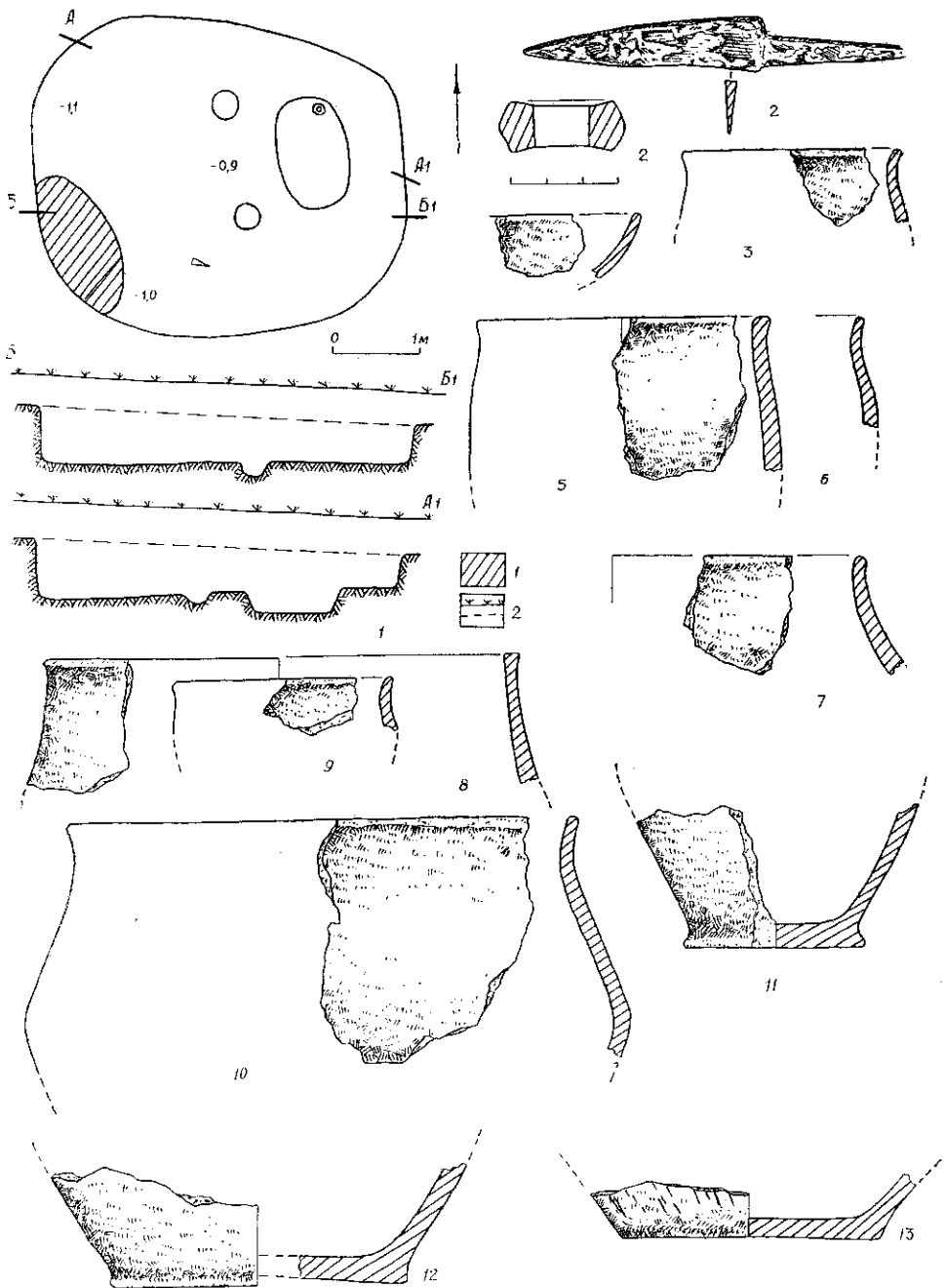

Рис. 5. Комплекс житла 2:

1 — план та розрізи житла; 2 — залізо; 3—13 — кераміка.

причому на одному уламку нанесено косі насічки, на іншому — неглибокі ямки.

Практично вся кераміка київської культури репрезентована уламками горщиків, лише з житла 2 походить фрагмент груболіпної мисочки напівсферичної форми, а з культурного шару — уламок сковорідки з потовщеним краєм.

Поскільки керамічні форми збереглися майже всі фрагментарно, уявити розподіл горщиків за формами можна лише у загальному вигляді. Зазначимо, що кераміка київської культури з жител, госпо-

дарських ям та культурного шару дуже однорідна, що дозволяє припустити існування даного поселення протягом порівняно короткого періоду. Приблизний асортимент форм горшкоподібних посудин київської культури з с. Вишеньки можна визначити по одній цілій та 21 фрагментованим посудинам, що в тій чи іншій мірі зберегли верхні частини. Тут можна застосувати типологію, що раніше використовувалася для пам'яток київської культури Подесення⁵.

До горщиків першого виду, що мають широку горловину і максимальне розширення тулуба у верхній частині, можна віднести чотири екземпляри. До другого виду, який характеризується округлобокими формами з максимальним розширенням тулуба посередині та звуженою горловиною — три горщика. До третього виду, що представлений формами з широкою горловиною та стінками, які повільно переходять до донець посудини (тюльпановидними) — 5 екземплярів. І, нарешті, найбільш масовими є посудини четвертого виду (біконічні). Останні представлені двома варіантами: а) з плавними обрисами ребристих переходів та порівняно добре вираженими шийками; б) з чіткими ребрами та слабо вираженими шийками; ребра розміщено звичайно на середині посудини або дещо вище.

Горщики, що вивчалися, різні за розмірами: від мініатюрних (діаметр шийки 8 см при висоті 9,4 см) до великих корчаг (діаметр шийки до 38 см). Найчисленніші (за розмірами верхніх частин) посудини з діаметром шийки 12—24 см, що складає близько 65%.

Поскільки на поселенні поблизу с. Вишеньки відсутні датуючі речі, необхідно скористатися керамікою шляхом підбору аналогій. Асортимент керамічних форм з даної пам'ятки слід порівняти з добре датованими комплексами київської культури Правобережжя Середнього Подніпров'я — Казаровичами, Обуховим II, III, VII, Глевахою та ін.⁶ Не зайве залучити й матеріали поселень Подесення III—V ст.⁷, що в якійсь мірі близькі до середньодніпровських.

Порівняльний аналіз керамічних форм та деталей посудин (профілювання шийок, ребристих переходів та ін.) дозволяє зробити висновок, що кераміку з с. Вишеньки можна віднести до пізньої фази розвитку київської культури. Дійсно, широке поширення різноманітних варіантів біконічних форм, у тому числі досить приземкуватих горщиків та з невиділеною шийкою при незначній кількості посудин з широкою горловиною та максимальним розширенням тулуба у верхній частині, вказує на аналогію з поселень Обухів II, Роїще та Киселівка 2, що відносяться до часу не раніше IV ст. н. е.⁸ Про це свідчить також традиція зрізати края вінець — на більш ранніх пам'ятках края вінця звичайно заокруглені.

На пам'ятках київського типу даного періоду, як правило, хоча б у незначній кількості, присутня кераміка черняхівської культури⁹. Фрагмент такої гончарної посудини знайдено і на даному поселенні в ямі 7. Крім того, на пам'ятках київського типу Чернігівського Подесення (кінець IV—початок V ст.) зафіксовано наявність ротаційних жорен, виготовлених з туфу, які ввозилися з черняхівського ареалу. Знахідки уламків таких жорен поблизу с. Вишеньки свідчать про те, що вони проникали також і на пам'ятки київського типу Середнього Подніпров'я.

Нагадаємо, що з цим поселенням зв'язано кілька речей з колекції Ф. П. Яновського. Зокрема, саме до київського шару належать кілька підв'язних арбалетних фібул¹⁰, оскільки пам'яток черняхівської культури поблизу не розкрито.

Таким чином, матеріали з двох жител та ряду господарських ям, а також деякі знахідки з культурного шару пам'ятки біля с. Вишеньки можна впевнено віднести до київської культури, яка існувала в III—V ст. на північному заході території УРСР та в суміжних областях РРФСР та БРСР. Це поселення належить до пізньої фази розвитку київської культури і може бути датоване близько IV ст.

Поселение киевской культуры у с. Вишенки около Киева

Резюме

Публикация посвящена материалам киевской культуры (III—V вв.), обнаруженным при раскопках многослойного памятника у с. Вишенки Бориспольского р-на Киевской обл. К рассматриваемому периоду относятся два полуземляночных жилища и 18 хозяйственных ям. Основная масса находок представлена лепной керамикой, характерные формы которой позволяют отнести данное поселение к памятникам киевского типа Среднего Поднепровья и Подесенья и датировать IV в.

¹ Даниленко В. Н., Дудкин В. П., Круц В. А. Археолого-магнитная разведка в Киевской области // АИУ 1967. — Вып. 1. — С. 209—215.

² Третьяков П. Н. Древности второй и третьей четверти I тыс. н. э. в Верхнем и Среднем Подесенье // Раннесредневековые восточнославянские древности. — Л.: Наука, 1974. — С. 53—54.

³ Кравченко Н. М., Гороховский Е. Д. О некоторых особенностях развития материальной культуры населения Среднего Поднепровья в первой половине I тыс. н. э. // СА. — 1979. — № 2. — С. 63—64.

⁴ Бобринский А. А. Гончарство Восточной Европы. — М.: Наука, 1978. — С. 27.

⁵ Максимов Е. В., Терпиловский Р. В. Поселение киевского типа у с. Ульяновка на Десне // Славяне и Русь. — Киев: Наук. думка, 1979. — С. 36—37.

⁶ Максимов Е. В., Орлов Р. С. Поселение и могильник второй четверти I тыс. н. э. у с. Казаровичи близ Киева // Раннесредневековые восточнославянские древности. — Л.: Наука, 1974. — С. 11—21; Кравченко Н. М. Исследование славянских памятников на Стугне // Славяне и Русь. — Киев: Наук. думка, 1979. — С. 83—86.

⁷ Терпиловский Р. В. Население Нижнего и Среднего Подесенья III—V вв.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Киев, 1980. — С. 6—14.

⁸ Терпиловский Р. В. Население Нижнего и Среднего Подесенья III—V вв. — С. 14—15.

⁹ Терпиловский Р. В. Памятники киевского типа Подесенья и черняховская культура // АИУ 1976—1977 (Тез. докл. XVII конф. ИА АН УССР). — Ужгород, 1978. — С. 88—89.

¹⁰ Петров В. П. Зарубинецкий могильник // МИА. — 1959. — № 70. — С. 53—55.

О. М. КУХАРСЬКА, А. М. ОБЛОМСЬКИЙ

Матеріали перших століть нашої ери на поселенні Мена-5 у Середньому Подесенні

Поселення Мена-5 знаходиться в 1 км на північний захід м. Мена Чернігівської обл. на правому березі р. Мени (правий приток р. Десни). Навпроти поселення через річку знаходиться урочище «Золота комора». Приблизно посередині пам'ятку перетинає невеликий яр із струмком, що впадає в Мену. Відносно поширення підйомного матеріалу розміри селища — 320×40—70 м, воно витягнуте вздовж річки. Висота площадки поселення над рівнем пойми — 4 м (рис. 1). В теперішній час його площа зростає.

У 1981—1983 рр. Менським загonom Новгород-Сіверської експедиції ІА АН СРСР під керівництвом А. М. Обломського на пам'ятці провадились розкопки. Всього розкрито 250 м². Поселення виявилось багатощаровим. У культурному шарі та заповненні виявлені матеріали доби бронзи, ранньозалізного віку, римського часу, волинцевські та періода Київської Русі.

В даній публікації розглянуто матеріали римського часу.

Товщина культурного шару поселення 28—44 см, а біля урвища досягає 84 см (за рахунок зсувів до берега). На більшості розкопаної площі культурний шар повністю розораний. Материк являє собою червону, місцями — жовту глину, на якій виразно читаються всі перекопи.